

K metaforám v Mariánském kodexu z hlediska kognitivní lingvistiky

Lukáš Zábranský

Záměrem studie je verifikovat metody kognitivní lingvistiky na stanoveném materiálu **Matoušova evangelia Mariánského kodexu**. Pozornost je zaměřena na analýzu metaforických pojmů z hlediska teorie: konceptuální metafory, vtělesnění, rámování, případně prototypu a mentálních prostorů. Při výzkumu je přihlíženo k etymologii, kdykoliv se takový přístup jeví být nosným. U metaforických pojmů zahrnujících zdrojové oblasti zvířat a rostlin podrobuji tyto struktury také analýzám z hlediska historické sociolingvistiky.

V úvodní části studie považuji za nezbytné pozastavit se krátce u dosavadní použitelné literatury, která vznikla v posledním čtvrtstoletí a vztahuje se přímo k danému tématu, a tak ozřejmit metodologii analýzy. Skutečný přelom v lingvistickém pohledu na metaforizace přináší severoamerická kognitivní lingvistika (sémantika). **G. Lakoff** a **M. Johnson** (*Metaphors we live by*, Chicago 1980.) ve své teorii konceptuální metafory ukazují, že myšlenky nepřicházejí jen tak z ničeho, tím i metaforické koncepty mají svůj základ ve fyzickém světě. Kategorizace pak vždy přináší i hodnotící hledisko, metafory tak nutně buď určité spojitosti a významy zavádějí, nebo něco skrývají, ale mohou také určité aspekty zdůrazňovat. Nezanedbatelným závěrem teorie je ovšem i neodmyslitelná souvislost metaforických pojmů s kulturou, neboť tyto pojmy jsou přítomny v rituálu. G. Lakoff tuto teorii aplikuje v mnoha oblastech, mimo jiné odhaluje zákonitosti metaforických pojmů v tzv. pravicové a levicové politice (*Moral politics: how liberals and conservatives think*, Chicago 2002.). Vedle toho zaměřil své monografie i na problematiku rámování (*Don't think of an elephant!: know your values and frame the debate: the essentials guide for progressives*, Chelsea 2004.) a na kategorizaci (*Women, fire, and dangerous Things: what categories reveal about the mind*, Chicago 1987.). V českém prostředí z průměru svou hloubkou analýzy vybočuje studie **I. Němce** (*Obrazné výrazy a jejich lexikalizace*, Praha 1987, s. 110–123.), na tu však nikdo z jeho následovníků/spolupracovníků nenavázal. Z tradičních popisů metafor a metonymií v polistopadovém období nemůžeme opomenout **F. Čermáka** (*Lexikon a sémantika*, Parah 2010, s. 74–78, 94–96.). Ten rozlišuje na malém prostoru taxonomicky metaforu, metonymii a synekdochu (tu vydělu-

je z metonymie). Sám však konstatuje, že rozlišení metonymie a metafory nebývá jasné. Uvádí i pojetí metafor v širším pojetí (tj. včetně metonymií a synekdoch) a typy vzniku metafor: převratné (např. počítačové metafor), antropomorfizace, apelativizace, determinologizace, abstraktivizace, synestézie. Čermák vymezuje 16 možných typů metafor daných oboustranným přenosem mezi čtyřmi typy substantiv: názvy lidí, živočichů, abstrakt a konkrét. Na základě sondy tisíce substantiv v SSJČ spojuje metaforu s typem významu. Výchozím zdrojem metafor zde bývají více konkréta (řeka, pomník) než abstrakta (v poměru 3 : 2), zatímco u metonymie bývají častěji zdrojem abstrakta (zpráva, krása), a to dokonce v poměru 5 : 1. Naše analýza metafor z tohoto hlediska na materiálu Matoušova evangelia ve staroslověnském Mariánském kodexu (kanonické památce stsl.) ukázala (viz níže), že tyto poměry z hlediska zdrojových domén v Mar neplatí, a navíc prolínání prostorů je zde velmi složité, vrstevnaté (generické příběhové struktury jsou velmi komplikované).

Z kognitivní lingvistiky/jazykového obrazu světa existuje v českém prostředí několik prací, které se českých metafor týkají. V kolektivní monografii I. Vaňkové, I. Nebeské, L. Saicové Římalové a J. Šlédrové (*Co na srdci, to na jazyku*, Praha 2005.) se **I. Nebeská** metafoře věnuje v kapitole 2.5 (Metafora a metaforičnost, s. 92–106). **I. Vaňková** v monografii zaměřené především na řeč analyzuje metaforu v celé práci, avšak zasvětila jim navíc i vymezený úsek II/6 (*Nádoba plná řeči: člověk, řeč a přirozený svět*, Praha: Karolinum, 2007, s. 68–72.). **L. Saicová Římalová** ve své monografii věnuje metaforám a metonymiím úsek 1.1.4 (*Vybraná slovesa pohybu v češtině /studie z kognitivní lingvistiky/*, Praha 2010, s. 19–20.). Nejblížší prací ukazující možný směr výzkumu metafor ve staroslověnině je monografie **I. Procházkové** (*Hospodin je král. Starozákonní metafora ve světle kognitivní lingvistiky*, Praha 2011.). Autorka po teoretickém úvodu podrobuje kognitivní analýze hebrejskou starozákonní metaforu HOSPODIN JE KRÁL, HOSPODIN JE PASTÝŘ, HOSPODIN JE SOUDCE, HOSPODIN JE VÁLEČNÍK, HOSPODIN JE STAVITEL, HOSPODIN JE LOVEC, HOSPODIN JE SADAŘ/VINAŘ, HOSPODIN JE SLUNCE, HOSPODIN JE LEV/LVICE, HOSPODIN JE OREL/ORLICE.¹ Činí tak na základě teorie konceptuální metafor, teorie prototypu a teorie mentálních prostorů a prolínání prostorů. Vychází zejména ze starozákonních žalmů. Postupně odhaluje různé i periferní konceptualizace. Pro popis složitějších metaforických vyjádření v Matoušově evangelii Mariánského kodexu přijímám pracovní termín I. Procházkové (2011, s. 52–53) – generická příběhová struktura (GPS), neboť pro konkrétní historické zkoumání nalézám stejné důvody tohoto přístupu: 1) Jedná se o pokus vysvětlit metaforické významy překračující obvykle rámec jednoho textu. 2) V rámci jedné

¹ Konceptuální metaforu jsou v kognitivní lingvistice uváděny vždy velkými písmeny, v souladu se světovým územ je takto ve studii uvádím i já.

konceptuální metafory lze často popsat několik generických „prostorů“, které se opakovaně podílejí na metaforické strukturaci cílových domén. Generické prostory konstituující se z jedné zdrojové domény nejsou zpravidla jen jedinečnými, aktuálně se konstituujícími strukturami.

Z hlediska záměru přihlížet k etymologii slov, kdykoliv je tento přístup nosný, vycházím z prací vyhovujících dnešním vědeckým nárokům (**Rejzek, J.** *Český etymologický slovník*, Voznice 2001; **Machek, V.** *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.; **Havlová, E.** *České názvy savců: historicko-etymologická studie*, Praha 2010.). Etymologický aspekt zapadá do kognitivního přístupu ke světu, neboť slova – stejně tak jako myšlenky – nepřicházejí jen tak odnikud. V této studii o metaforách v Matoušově evangeliu Mariánského kodexu mě z etymologického aspektu nejvíce zajímala možnost tabu, tedy zda zdrojová doména není již noa za starší tabu, to se týká zejména názvů zvířat,² viz níže. U metaforických pojmů zahrnujících zdrojové oblasti zvířat a rostlin (též plodů), podrobuji tyto struktury též analýzám z hlediska historické sociolingvistiky, jak to v českých podmínkách činil **I. Němec** (*Rekonstrukce lexikálního vývoje*, Praha 1980; *Práce z historické jazykovědy*, Praha 2009.). V nezbytných antropologických a filozofických aspektech metafor vycházím z prací **J. Sokola**.

Nutnost a aktuálnost kognitivního zkoumání metafor na materiálu kanonických památek staroslověštiny vyplývá z výše popsaných doposud získaných výsledků zkoumání v tomto odvětví. Zmíněnou problematikou se prostřednictvím dané metody nikdo v českém prostředí doposud komplexně nezabýval.³ Samotný materiál má navíc pro slovanské prostředí svou kulturní a antropologickou hodnotu. Z jazykového hlediska nás zajímá, proč jsou konkrétní metaforizace vytvářeny z daných zdrojových domén, k jakému rámcování tu dochází, lze-li i prostřednictvím těchto metafor hovořit o etice a konzervativním/liberálním morálním systému. Analytický pokus obsahuje jako vedlejší produkt vývojové hledisko, ačkoliv zkoumáme metafory synchronně z pohledu textu Mariánského kodexu, tak – jak je vidět nejen z literární staroslověšné produkce od X. stole-

² Etymologické tabu se může v konkrétním názvu projevit různými změnami, de facto se jedná o prastarou tendenci ze strachu pojmenovávat skutečnosti jinak, než jak se nám jeví. V širším pojetí jazykového tabu sem spadají i názvy některých pro člověka nebezpečných zvířat. Častými změnami tabuovými jsou: hláskové změny (proteze, elize, metateze, haplogie atd.), generalizace, metafory, metonymie, větné perifráze, captatio benevolentiae, eufemismy a antifráze. Problematika byla souhrnně podána v: Večerka, R. a kol. *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006, s. 174–185.

³ Mariánským kodexem se z textologického hlediska vedle jiných památek obšírně zabýval K. Horálek. Materiálově lze na této práci stavět. Horálek, K. *Evangeliaře a čtvero evangelia: Příspěvky k textové kritice a k dějinám staroslověšného překladu evangelia*. Praha: SPN, 1954.

tí – metaforizace provází člověka za všech externích okolností, je však vhodné pokusit se srovnat, jak/zda se mění v průběhu staletí zdrojové oblasti či povaha metafor.

Mariánský kodex představuje hlaholský neúplný rukopis tetraevangelia, jehož hlavní část (171 listů) získal **V. Grigorovič** v klášteře sv. Bohorodičky na Athosu. Rukopis pochází s největší pravděpodobností z konce X. století. Edici vyhovující vědeckým požadavkům pořídil **V. Jagič**.⁴ Další informace včetně popisu charakteristických fonetických a grafických znaků rukopisu podává **Z. Hauptová** a **R. Večerka** v „čítance snů“ (*Staroslověnská čítanka*. Praha: Karolinum, 2004, s. 22–25.). Text je ve výchozí edici transliterován do cyrilice (chybějící začátek Matoušova evangelia v kodexu Mariánském je doplněn textem Dečanského evangelia ze XIII. století). Z této edice excerpuji metafory v rozsahu **Matoušova evangelia Mt 5.23 – Mt 28.20**. Text Dečanského evangelia neberu pro případ zkreslení výsledků v úvahu. V tomto rozsahu jsem našel čtyřicet různých metaforizací, přičemž některé se opakovaly. Neberu v úvahu pojmenování Bůh Otec, Syn a Duch svatý, ačkoliv i ty by byly nosné pro verifikaci existence tzv. /konzervativního/ modelu přísného otce (Lakoff 2002). Důvody, proč jsem zvolil právě tuto památku, jsou tyto: Mariánský kodex patří k tzv. kanonickým památkám, které patří k tomu nejpůvodnějšímu, co máme ve staroslověnském písemnictví k dispozici. Projevuje se tu zjevný otisk řečtiny, máme k dispozici hojnost variant pro různocnění (Zogr, As, Sav, Ostr) z dalších nejstarších evangelních kanonických památek konce X. a XI. století. Kromě přístupnosti edice dále sehrál svou roli při výběru pro analýzu fakt, že evangelium podle Matouše bylo určeno křesťanům židovského původu (důležitá kontinuita se Starým zákonem), v jejichž prostředí také vzniklo. Metaforické pojmy pojímám široce, zahrnuji do nich i zjevné metonymie.

Z vyexcerpovaných metaforických pojmů podrobím analýze čtyři skupiny výrazů. Nejprve se zaměřím na metaforické pojmy, kde zdrojovou doménu zobrazuje živočich, posléze na frekventovaně užívané předměty a nástroje ve zdrojových doménách. Ve třetím bloku zkoumaných metaforizací budu zkoumat ve zdrojových doménách části lidského těla, zde lze očekávat nejvyšší míru antropocentrismu. Na závěr zařazuji metaforický pojem, kde zdrojovou doménu zastupují výrazy pro rostlinstvo a jejich plody.

Postupně budu analyzovat jednoznačné strukturní **konceptuální metafory zvířat**, tedy zdrojová doména **zvíře (pes, svině, ovce a zmije)**, cílová doména **člověk**.

⁴ JAGIČ, Vatroslav, ed. (1883). *Pamjatnik glagolitičeskoj piš'mennosti. Mariinskoje četveroevangelije s primečanijami i priloženijami*. Sankt-Peterburg (fototypická reedice Graz 1960).

MarMt 7,6НЕ ДАДИТЕ С[ЕА]ТАГО ПСОМЬ НИ ПОМѢТАНТЕ БИСЬРЪ ВАШИХЪ ПРѢДЪ СЕИНЫѢМИ ДА НЕ ПОПЕРЖЪТЪ ИХЪ НОГАМИ СВОИМИ. І ВРАЩЬШЕ СЯ РАСТРЪЗГНЪТЪ БЪІ

Konceptuální metafora se zdrojovou doménou **psa** (Mt 7,6) a KM se zdrojovou doménou **svině** (Mt 7,6 a 8,31–32) jsou vytvářeny tímto způsobem: KM ČLOVĚK JE PES⁵ (tedy domestikované zvíře poslušné lidským autoritám) nenabízí složitější interpretaci, pes tu zastupuje blízkého člověka nebystrého vnímání (antropocentricky pravděpodobně dáno tím, že u člověka je dominantním smyslem zrak,⁶ který u psa není dostatečně vyvinut, to se projevuje i u dalších lidských názvů využitelných člověkem zvířat, která mají tento smysl nedostatečně rozvinut, např. *šlepipe*), kterému nemůže být svěřeno nic nevšedního, výjimečného. Odlišný dosah významu přináší metafora pro svini ČLOVĚK JE SVINĚ⁷ hojně užívaná i na jiných místech evangelií, ta je začleněna do komplikovanějších struktur mentálních prostorů, v případě Mt 7,6 je tato KM součástí GPS: SVINĚ PERLY NEŽEROU A ROZTRHAJÍ DÁRCE. Negativní pohled člověka plný despektu v biblickém přirovnání k těmto zvířatům plyne z charakteru živo-

⁵ Původní indoevropský název psa, který shledáváme v dnešních termínech této čeledi se týkající, byl nahrazen v psl. názvem **psъ* (nic ovšem nenásvědčuje explikaci, že tomu tak mohlo být z důvodu tzv. etymologického tabu). Motivace bývá shodně vysvětlována vábící interjekcí, Machek tuto motivaci dokonce považuje za nepochybnou (Havlová 2010, s. 126; Rejzek 2001, s. 462–463; Machek 1971, s. 445).

⁶ Smyslovou ne/omezenost jako adaptaci na ne/vymezené životní prostředí shledává jako zásadní J. Sokol (Sokol 2002, s. 33): „Mezi živočichy najdeme takové, kteří mají už své smyslové orgány striktně omezené. Tak klíště vnímá jen světlo a pach potu, přesněji kyseliny mléčné, a to mu k životu stačí: za světlem leze vzhůru, a když ucítí pot, spustí se dolů v naději, že padne na teplokrevného hostitele. A to je všechno. Smyslový ‚svět‘ jiných živočichů je sice podstatně bohatší, vjemy se jim ale účinně filtrují jen na ty užitečné. Tak mnozí živočichové ‚vidí‘ jen to, co se pohybuje, anebo vůbec jen své specifické podněty: nebezpečí, potravu, příležitost k páření. Všechno ostatní je nechává úplně lhostejné. Možná jste si všimli, že psovi obraz v zrcadle nic neříká, patrně proto, že ho zároveň necítí. To si člověk, jak už víme, nemůže dovolit. Na rozdíl od jiných, přesněji adaptovaných živočichů totiž předem neví, které vjemy jsou důležité a které ne. Musí tedy postupovat jinak.“ Proto srovnání vyplývající z antropocentrického lidského pojmenování některých zvířat není korektní.

⁷ Etymologie psl. názvu **svinja* se zdá být poměrně snadno čitelná. Jedná se o femininní odvozeninu od adj. **svinъ*, to vše má s nejvyšší pravděpodobností původ v ide. kořeni **seu-* ve významu rodit. Jedná se tedy z hlediska původní slovtvorné motivace o plodnou samici, kterýžto název ovšem v stsl. a v mnoha současných slovanských jazycích funguje jako zoologický termín (Havlová 2010, s. 155–156; Rejzek 2001, s. 618; Machek 1971, s. 596–597).

ta vepře vzhledem ke křesťanské morálce („lenost, obžerství sexuální apetit“).⁸ Aktivita vepře je minimální, většinu dne proleží (až 20 hodin denně) a vyniká výrazně vyvinutým pohlavním orgánem. Stejně tak jako u většiny názvů domácích (užitkových z pohledu člověka) zvířat i v češtině jsou rozlišovány výrazy pro mláďata, samici, samce (plodného, neplodného). Současná čeština obsahuje tedy názvy: *vepř* (dnes kastrovaný samec), *prase* (původně mládě, což dokládá i původní psl. nosovková koncovka), *sele* (vzniká poté, co *prase* již není názvem pro mládě) a *svině* (o původu viz výše); označení *kanec* (funguje v lidovém označení dodnes) se používá pro nekastrovaného samce (Havlová 2010, s. 155–156). O pyji vepře píše ve smyslu výtky k Rejzkově metafoře prasečího ocásku v rámci hesla šroub V. Fejt, jasně tak ukazuje, že veterinárního/biologického náhledu je při hledání původní slovtvorné motivace výrazů a metafor spojených se zvířaty leckdy nezbytně zapotřebí.⁹

Mt 8, 31–32 ПОВЕЛИ НАМЪ ИТИ ЕЗ **СТАДО СВИНОЕ** І РЕЧЕ ИМЪ ИДѢТЕ. ОНИ ЖЕ ИШЕДЪШЕ ИДЖ ЕЗ **СВИНИИ** І АБЪЕ ОУСТРЪЗМИ СА СТАДО БЪСЕ ЕЗ МОРЕ

V případě Mt 8, 31–32 však konceptuální metafora ZLÝ DUCH JE SVINĚ tvoří součást GPS: KRISTUS POSÍLÁ ZLÉ DUCHY¹⁰ DO STÁDA SVINÍ, kde dochází ke komplikovanému vrstvení mentálních prostorů.

⁸ Právě zahálčivost a zejména důraz na pohlavní akt jsou z hlediska křesťanské morálky obzvláště nepřijatelné, jak dokládá ve zmínce k etice křesťana dokonce i největší a nejchytřejší odpůrce křesťanství F. Nietzsche: „Ještě dnes je *takový* život možný, pro *určité* lidi dokonce nutný: pravé, původní křesťanství bude možné po všechny časy... *Nikoli* věřit, nýbrž činit, především mnohé nečinit, jiným být...“ Nietzsche, F. *Antikrist*. Olomouc: Votobia, 2001, s. 58. Křesťan by měl pomocí víry bezbřehý sexuální pud a obžerství plynoucí ze strachu ze smrti překonávat (Sokol 2010, s. 95): „Moudrost přitom znamená vymanit se z posedlé snahy o přežití a reprodukci, získat si odstup a zbavit se závislosti na vlastním životě, a tudíž i strachu ze smrti.“

⁹ „Autor etymologického hesla nemůže vědět, že prasátka mívají i ocásek rovný. Jazyk mu podává zprávu o souvislosti páření, anatomii bravu a zakroucenosti. Jazyk ho může přiblížit k lidovému záznamu obdivu k rozměrům a výkonnosti příslušných orgánů kance, v písni, rčení a přirovnání. Nemůže a nemusí však vědět, že kancův pyj (už jen rozměry vzbuzující úctu i u prostých pasáků vepřů) má žalud stočený v několik závitů, jimž odpovídají slizniční řasy v krčku děložním. Matice vlastně odpovídá starému výrazu matka ve smyslu děloha. Prostě i šroub a matice má v přírodě svůj předobraz a dávný anonymní tvůrce nemusel být nadaný hledač metafor.“ Fejt, V. K etymologii slova šroub. In: *Češtinář*, č. 2, roč. 18 (2007–2008), s. 44–45.

¹⁰ V kontextu je podmětem stsl. *běsъ* ve formě plurálu, nikoliv *duchъ*, kde by byla motivace související s dechem zřejmá. Stsl. a psl. *běsъ* (Rejzek 2001, s. 76; Machek 1971, s. 51–52) má svůj základ v ide. názvu *démona*, kdy metatezi z **sěbъ* > **běsъ* posuzuje

Mt 9, 36

... ꙗкоже **ОВЦА** не имѣша пастырьѣ

Mt 15, 24

ОНЪ же ОТЪБѢЩАЕЪ рече. НѢСМЬ ПОСЛААНЪ. ТЪКМО КЪ **ОВЦАМЪ** ПОГНѢШИМЪ ДОМОВЪ ИЗЛѢОВЪ.

KM používající zdrojovou doménu **ovce** (Mt 9, 36 a Mt 15, 24), kde strukturální konceptuální metafora ČLOVĚK (VĚŘÍCÍ) JE OVCE¹¹ je zasazena do GPS: OVCE JSOU BEZ PASTÝŘE (Mt 9, 36) a (Mt 15, 24) PASTÝŘ PŘICHÁZÍ KE ZTRACENÝM OVCÍM. Konceptuální metafora HOSPODIN JE PASTÝŘ má svůj základ již ve Starém zákoně, jak dokládá J. Sokol,¹² kde zdrojová doména vychází ze samé podstaty dávného života izraelského pokolení jako kočovného kmenu. Generickou příběhovou strukturu (Mt 15, 24) PASTÝŘ PŘICHÁZÍ KE ZTRACENÝM OVCÍM shledáváme i v žalmech Starého zákona. Její frekvenci a dosah dokládá též I. Procházková (Procházková 2011, s. 65–93), ta pokládá činnost pastýře za jasnou paralelu: Hospodin pečuje o Izrael, jako pečuje pastýř o své stádo ovcí. V rámci žalmů však I. Procházková označuje tuto metaforu HOSPODIN JE PASTÝŘ za submetaforu metaforu HOSPODIN JE KRÁL, postupně analyzuje tyto generické příběhové struktury: PASTÝŘ ŽENE STÁDO NA PASTVINY, PASTÝŘ OVCE NAPÁJÍ A SYTÍ, PASTÝŘ STŘEŽÍ OVCE PŘED NEPŘÍTELEM, PASTÝŘ LÉČÍ OVCI, PASTÝŘ HLEDÁ A PŘIVÁDÍ ZPĚT ZTRACENOU OVCI, PASTÝŘ CHOVÁ OVCE, PASTÝŘ BYDLÍ

Machek přesvědčivě jako výsledek tabu (etymologické tabu jako výsledek primitivního strachu souvislosti názvu démonů s věcí samou), jeho tezi lze pracovně přijmout.

¹¹ Ovce jako název druhu má svůj původ už indoevropský, v tomto ohledu v literatuře panuje shoda (Havlová 2010, s. 185; Rejzek 2001, s. 437; Machek 1971, s. 423). Machek psl. a stsl. název **ovьca* vidí jako zdrobnělinu odvozenou od výchozího ide. slova **ovi-s* pomocí sufixu *-ca*.

¹² „Starý Izrael začínal jako kočovný kmen, který se živil pastevectvím. Zejména v méně úrodných krajích se musí pastviště střídát, aby se nezničila: když Číňané v Tibetu zrušili důmyslný tradiční systém střídání pastvin, pěstování dobytka se za pár let zhroutilo. Pastevectví proto potřebuje daleko větší rozlohy země. /.../ Kočovník žije v pohybu a nikde, na žádném místě není trvale doma. Ne že by neměl domov, ale je jím celá širá krajina. S nedůvěrou se dívá na to, jak je usedlý zemědělec svázán se svými poli, stavením, vesnicí. Život zemědělce je jistě pohodlnější, ale zdá se mu být málo svobodný. /.../ Kočující kmen, velká pastevecká rodina, musí žít daleko pospolitěji. Jejich majetek a hlavní obživa, to jest stáda, se obstarávají a často i pasou společně. V divočejších poměrech jsou jednotlivé rodiny často odkázány jedna na druhou, při práci, při ochraně dobytka před dravou zvěří i před nepřáteli. Proto jsou i vztahy lidí v kmeni daleko těsnější a pevnější. V nemovitém majetku, který je pro zemědělce základem jeho svobody jako nezávislosti na druhých, vidí kočovník spíš břemeno, které skutečnou svobodu člověka omezuje.“ (Sokol 1996, s. 13). Podobně též Sokol 2008, s. 26–28.

VE STANU, PASTÝŘ SHROMAŽĐUJE ROZEHNANÉ STÁDO, PASTÝŘ VYDÁVÁ OVCE NA PORÁŽKU.

Mt 12, 34 **ИШТАДЛѢ ЄХИДЗНОКА** КАКО МОЖЕТЕ ДОБРО ГЛАТИ ЗЗЛИ СЖЩЕ ОТЗ ИЗЕЗИТЗКА БО СРДЦЮУ ОУСТА ГЛЖТЗ.

Mt 23, 33 **ЗЗМНН ИШТАДЛѢ ЄХИДЗНОКА** КАКО ОУБѢЖИТЕ ОТЗ СЖДА ЁЕОНЗСКААГО

Konceptuální strukturní metafora ČLOVĚK (ZLÝ) JE ZMIJE¹³ používající jako zdrojovou doménu **zmiji** (Mt 12, 34 a Mt 23, 33) je zcela odlišná od předšlých, neboť zmije není domácí (užitkové) zvíře, navíc může být i (smrtelně) jedovatá, v dokladu Mt 12, 34 je KM zasazena do GPS ZMIJE NEPŘINÁŠÍ NIC DOBRÉHO, v případě řečnické otázky Mt 23, 33 (pragmaticky výtky z pozice autority) pozorujeme vedle figurálního opakování (variae) synonyma zasazení do GPS ZMIJE NEUNIKNE ŠPATNÉMU KONCI (TRESTU). I. Němec (Němec 1980, s. 78) na materiálu stč. dokládá, že v nadávkách lidem se jmen živočichů užívá zřídka. Pokud ano, tak prostřednictvím jmen živočichů neužitečných (např. *výr*). Mezi stč. vulgarismy zastupují jména zvířat velmi malé procento. I ve staré češtině (podobně jako vidíme ve stsl.) mohlo být nadávkou jméno užitečného zvířete (na práci, maso), jako např. *osel*, jednalo se ale vždy z pohledu člověka o zvíře neplnohodnotné (viz Němec 1980, s. 28). *Zmije* ve staroslověněštině do tohoto konceptu zapadá. Dnešní frekvenci nadávek jmény užitečných zvířat např. v českém jazyce (*prase, slepice, vůl, kůň, kráva, jalovice, husa, koza, bažant*) svědčí o zlepšení životní situace člověka v daném geografickém areálu v průběhu uplynulých staletí, zejména o dostatku potravy a přístupnější strojové mechanizaci pro transport a v zemědělství, což dříve právě zaručovalo úctyhodnější pozici těmto zvířatům v lidském českém jazykovém obrazu světa.

Nyní se zaměřím na složitější strukturní konceptuální metafory používající jako zdrojovou doménu **předměty**, tedy zdrojová doména předmět, cílová doména různá. K průhledně interpretovatelným patří KM používající jako zdrojovou doménu **meč, číši** či **hřivny**.

Mt 10, 34 НЕ МЗНИТЕ ЁКО ПРИДЗ ВЗЕРѢШТИ МИРА НА ЗЕМЛЖ. НЕ ПРИДЗ ВЗЕРѢШТИ МИРА НЗ **МЕЧ**

¹³ Psl. výraz **zmbja* našel své uplatnění v stsl. kanonických památkách jako *zmija* (SSr – s. 237–238; Machek 1971, s. 717; Rejzek 2001, s. 739–740), kterýžto tvar je výsledkem dloužení jeru před j na i. Název zmije jako živočicha jedovatého, a tím tedy i smrtelně nebezpečného, je s největší pravděpodobností výsledkem etymologického tabu, kdy výraz zmije má souvislost s výrazem země, jedná se tak o noa výraz pro „zemního hada“. Tabu má tedy opět důvod strachu ze smrti, respektive souvislosti slova s živočichem samým.

Význam může být metonymicky přenášen i pomocí periferní zdrojové oblasti. Týká se to nepochybně **perly**.¹⁶ Na rozdíl od jiných metaforizovaných zdrojových domén (**meč, číše, peníze, trám, vrata, tříška, kvas, rybářská síť**) je **perla** jako předmět (entita) v zásadě neužitečná,¹⁷ významný je zde pouze aspekt vzácnosti a vnější krásy, představuje kvalitativně periferní doménu v Matoušově evangeliu Mariánského kodexu. V následujícím dokladu (Mt 7,6) je **perla** zdrojovou doménou metaforického vyjádření PERLY JSOU VZÁCNÉ DARY a je součástí generické příběhové struktury NEHÁZEJTE PERLY SVINÍM. V dalším verši (Mt 13, 46) je stejné metaforické vyjádření zasazeno do jiné GPS: KUP ZA KAŽDOU CENU PERLU.

Мт 23, 27 горѣ вамъ книжьници и фарисѣи ꙗко подобите сѧ **гробомъ погребеномъ**

Ojedinělá metonymie se týká zdrojové domény hrobu obilného vápnem. Metaforická struktura vyznívá jednoznačně negativně pro farizeje, zákoníky a pokrytce: (MYŠLENÍ) ZÁKONÍKŮ, FARIZEJŮ¹⁸ A POKRYTČŮ JE VÁPNEM OBÍLENÝ HROB.¹⁹ S tím, co je mrtvé, nelze se přít, avšak odhaluje se tu záporný rozpor spočívající ve sterilitě, čistotě (ta zdůrazňuje neplodnost myšlení, a tím i následných činů). Ježíš tu nepřímou kárá farizeje za zbytečně izolovanou, separovanou realizaci víry, která bez intenzivního kontaktu s méně vzdělanými věřícími nemá naději na reálnou společenskou změnu.

¹⁶ Etymologie stsl. *bisvrb* bývá většinou interpretována hypotézou o přijetí výrazu z arabského *busra* s významem „skleněná perla“. Původní slovo tvornou motivací tak nejspíš byl křišťálový lesk perly (ESJS 1989, s. 63).

¹⁷ Nad přebytností/výjimečností této ozdoby filosofoval i slavný literát: „Existuje jen různý smysl téže věci v různých jazycích. Černá perla není stejná pro kupce, kurtizánu nebo potápěče. Diamant má svou cenu, jen když ho dobýváš anebo prodáváš, když ho dáváš či ztrácíš, když ho najdeš, nebo když zdobí čelo k slavnosti. Že by byl diamant užitečný, o tom nic nevím.“ Saint-Exupéry, Antoine de. *Citadela*. Vyd. ve Vyšehradu 2. Praha: Vyšehrad, 1984, s. 196.

¹⁸ J. Sokol uvádí posun významu v označení „farizej“ na pravou míru (Sokol 2004, s. 149): „Protože v evangeliích Ježíš nejčastěji polemizuje právě se „zákoníky a farizeji“, dostal tento název v evropských jazycích silně pejorativní význam: „farizej“ znamenal pokrytce. To je ovšem vážný historický omyl. Dnes víme, že naopak ze všech soudobých směrů byli farizeové Ježíšovi nejbližší a že s nimi polemizoval právě proto, že to mělo nějaký smysl. /.../ V každém případě byli farizeové Ježíšovi blízcí vážností a opravdovostí svého náboženského úsilí, jistou mravní přísností, očekáváním dne Hospodinova a ovšem odmítáním násilných činů a ozbrojeného povstání.“

¹⁹ Psl. a stsl. **grobъ* je deverbativum vycházející z **grebti* („hrabat“). Podobně i v neslovanských jazycích toto slovo vychází ze sloves (srov. angl. *grave* odvozené z */to/ grave*) (Machek 1971, s. 181–182; Rejzek 2001, s. 214–215).

Mt 5,29 аще же **ОКО** ТВОЕ **ДЕСНОЕ** СЗЕЛАЖНААТЪ ТА ИЗЪМИ Е ВРЪЗН ОТЪ ТЕБЕ...

Mt 5,30 ꙗко аще **ДЕСНА** ТВОЕ **РЪКА** СЗЕЛАЖНААТЪ ТА ОУСѢЦИ Ж...

Mt 18,8 аще ли **РЪКА** ТВОЕ ли **НОГА** СЗЕЛАЖНѢТЪ ТА. ОТЪСѢЦИ И И ОТЪВРЪЗН ОТЪ СЕБЕ. ДОБРѢ ТА ЕСТЬ ЕЗНИТИ ЕЗ ЖНЕОТЪ ХРОМОУ ли БѢДЗНОУ. НЕЖЕ...

Mt 18,9 ꙗко аще **ОКО** ТВОЕ ли **НОГА** СЗЕЛАЖНААТЪ ТА. ИЗЪМИ И ВРЪЗН ОТЪ СЕБЕ. ДОБРѢ ТА ЕСТЬ СЪ ЕДИНѢМЪ ОКОМЪ ЕЗ НВОТЪ ВЪНИТИ...

V excerpovaném úseku Mariánského kodexu se vyskytuje velké množství metonymií, které užívají jako zdrojovou doménu části těla, nejfrekventovanější je **srdce**,²⁰ dále se několikrát vyskytuje **ruka**²¹ či **oko**.

Mt 6,22 ... СВѢТИЛЬНИКЪ ТѢЛОУ ЕСТЬ **ОКО**...

Mt 7,3 ... А **ВРЪЗНА** ЕЖЕ ЕСТЬ ЕЗ **ОУЦѢ** ТВОЕМЪ НЕ ЧЮЕШИ...

Mt 23,24 ВОЖДИ **СЛѢПИИ ОУЦѢДАЮЩЕИ МЪШЦѢ** А **БЕЛЪБѢДЪ ПОГЛЪЩАЮЩЕ**

Ve verších Mt 5, 29–30 představuje pravé oko a pravá ruka části zdrojových domén **hlava**²² a **pravá paže**, jedná se o orientační metonymie – synekdochy. Cílové domény jsou hřích. Metaforické vyjádření by bylo možné popsat jako ZRAK A HMAT JSOU POKUŠENÍ. Podobné jsou metonymie Mt 18, 8–9, mění se pouze zdrojová doména noha. Zároveň se jedná o hyperbolizace. Orientační metonymie vykazují příznak pravé strany jako prototypově strany dobré. V prvním výše zmíněném dokladu však zrak pomocí zdrojové domény oka má jednoznačně pozitivní význam (Mt 6, 22). Tak je tomu ve stsl. evangeliářích i v případě hmatu, když např. Kristus léčí slepce dotykem (Mt 9,29).

²⁰ Ačkoliv je srdce centrem oběhové soustavy, nikoliv nervové, tak bývá od nejstarších dob spojováno s city člověka. Vysvětlení nenalezneme v etymologii slova, ale s největší pravděpodobností spočívá ve skutečnosti, že srdce je nezbytným „motorem“ těla a přeneseně cit (láska k někomu či něčemu) může představovat elementární „motor“ (smysl, motivaci) naší existence.

²¹ Zatímco etymologie staroslověnského duálu o+i i sg. oko se nejeví být jasná, v případě slova r4ka se zdá být původní slovotvorná motivace průhlednější, je výsledkem substantivizace z ide. slovesa **urenk-* (s významem *sbírat*), tedy vytvořená dle účelu pohybu (Rejzek 2001, s. 549).

²² Všeslovanské slovo *hlava* (tím i stsl. glava) lze považovat za kakofemismus z hlediska jazykového tabu. Psl. *gol-va může být zahrnuto do etymologického hnízda s psl. *gol-ъ „holý“. Hlava by tak byla nazvána výsměšně jako „holá /lebka/“ (Večerka 2006, s. 183). Holost (ve smyslu ochlupení) nese v přenesených pojmenováních ve slovanském areálu obyčejně negativní slovotvornou motivaci (srov. č. *holka*, *holobrádek*, *nechat na holičkách*; pol. *golec* atd.).

Мт 7,16–19 ОУТЪ ПЛОДЪ ИХЪ ПОЗНАИТЕ Ъ. ЕДА ОБЕМАЖЪТЪ ОУТЪ ТРЪЗНИИ ГРОЗНИ. ЛИ ОУТЪ
 РЪПИТЪ СМОКЪЗБИ. 17 ТАКО ВСЪКО ДРЪВО ДОБРО. ПЛОДЪИ ЗЪЛЪИ ТВОРИТЪ. 18 НЕ МОЖЕТЪ
 ДРЪВО ДОБРО ПЛОДЪ ЗЪЛЪ ТВОРИТИ. НИ ДРЪВО ЗЪЛО ПЛОДЪ ДОБРЪ ТВОРИТИ. 19 ВСЪКО
 ДРЪВО ЕЖЕ НЕ ТВОРИТЪ ПЛОДА[ДА] ДОБРА. ПОСЪКАЖЪТЪ И ВЪ ОГНЬ ВЪМЪТАЖЪТЪ 20
 ТЪМЪ ЖЕ ОУБО ОУТЪ [ПЛО]ПЛОДЪ ИХЪ ПОЗНАЕТЕ Ъ

Velmi rozsáhlou skupinou slov účastnících se metaforizace jako zdrojové domény jsou výrazy pro rostliny v zemědělství. Následující pasáž obsahuje metaforickou strukturu ČLOVĚK JE STROM²³ zasazenou do generické příběhové struktury ČLOVĚK JE STROM /NE/PŘINÁŠEJÍCÍ PLODY.²⁴

Verifikace metod kognitivní lingvistiky²⁵ na materiálu Matoušova evangelia Mariánského kodexu přinesla cenná zjištění. Výchozí poznatky ohledně metafor z prostředí české lingvistiky/bohemistiky nekognitivního směru nemůžeme v mikrosondě potvrdit. Taxonomii metafor, metonymií a synekdoch v popisu F. Čermáka (Čermák 2010, s. 74–78, 94–96) založené na excerpci SSJČ není ve staroslověnském rukopisu použitelná. Předně při rozčlenění výchozích domén na čtyři skupiny (názvy lidí, zvířat, abstrakta a konkréta) nevím, kam by bylo možné zařadit domény rostlin, ty však v Matoušově evangeliu Mariánského kodexu leckdy plní roli zdrojových domén, což vyplývá ze staršího zemědělského náboženství, tedy ze samé struktury společnosti. Na analyzovaném vzorku je též zřetelně patrné, že i když – podobně jako v češtině – by v Mar byla u metafor častěji výchozím zdrojem konkréta (názvy zvířat, předmětů), pak v případě metonymií nelze v Mar ze sondy konstatovat, že by – podobně jako v češtině – zdro-

²³ Zdrojová metafora *stromu* poukazuje na staré kultovní zemědělské náboženství našich předků, jak o něm pojednal J. Sokol (Sokol 2004, s. 61–66). Náboženství jako společenský výtvar vždy vyplývá z podoby společnosti (viz výše pasteveckví židovského etnika a z toho pocházející starozákonní metafora HOSPODIN JE PASTÝŘ). Přechod k ušedlému zemědělství přináší nejen změnu společnosti (pěstování obilí, přebytky, sídlo a jeho bohatství i obrana, důraz na půdu, oheň), ale přirozeně i změnu v charakteru společenských vazeb (slabší rodová sounáležitost ve srovnání s pasteveckým způsobem života) i samého „domácího náboženství“: domestikace vody (např. svěcená voda v kostele též pozůstatkem staršího náboženství), ohně i země; vliv kumulovaného majetku a hospodářství upevnil mezigenerační vztah v rodině → nutnost existence potomka jako dědice, tím na straně druhé oslabil vztah s mimorodinnými členy sídliště. Tato tendence je dobře patrná i v náboženské křesťanské literatuře, např. v práci K. Komárka jsou dobře patrné entity staršího náboženství v podobě motivů světla, vody a chleba (Komárek 1995).

²⁴ Psl. a stsl. **plodъ* může dle tezí některých badatelů mít svůj původ ve významu „plnit se“ pramenící z ide. **pel-* „lít, plnit“ (Machek 1971, s. 461–462; Rejzek 2001, s. 477).

²⁵ Kognitivnost přijímám široce, ve studii sémantika tvoří s pragmatikou soubornou množinu, neboť v konkrétním kontextu nelze poctivě uvažovat o sémantice bez zohlednění komunikační funkce.

jovou doménou byla častěji abstrakta. U konceptuálních metafor se zdrojovou doménou zvířat evidují na jedné straně názvy nedomácích zvířat za starší tabuizované (змиа), svědčící o strachu a z toho plynoucí lidské nenávisti, na straně druhé zdrojové domény zvířat, které dokládají antropocentrismus lidského pojmenování některých zvířat, kdy zvíře buď chováním (свинниа) nebo smysly (псъ) nedosahuje náročnému a nekorektnímu srovnání s člověkem. U zdrojových domén předmětů vyniká svou výjimečností neužitečností a vzácností periferní motiv perly (бисърз), vedle toho též morbidní zdrojová doména hrobu (гробз), tato metonymie nekompromisně naznačuje neproduktivitu a marnost postoje náboženských skupin. Některé GPS jsou jen stěží interpretovatelné, dochází k mísení mnoha mentálních prostorů, ty nebyly do analýzy zařazeny. Z rozboru vyplývá, že komplexně, tak jak to učinila např. I. Procházková na materiálu starozákonních žalmů, metody kognitivní lingvistiky nelze při rozboru všech metafor v plně šíři na materiál Mariánského kodexu vztáhnout. Lze však v parciálních doménách odhalit důležité rysy tehdejšího jazykového obrazu světa (tabu, antropocentrismus, prototypy, historické sociolingvistické vztahy atd.).

Památky jsou citovány dle SJS: viz Úvod LXII–LXXVI.

Zkratky

č. – česky, český

ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*

GPS – generická příběhová struktura

ide. – indoevropština, indoevropský

KM – konceptuální metafora

Mar – Mariánský kodex

psl. – praslovanština, praslovanský

SJS – *Slovník jazyka staroslověnského*

stč. – staročeský

stsl. – staroslověnština, staroslověnský

Literatura

- BARTMIŃSKI, J. (1997). *Słownikstereotypów i symboliludowych*. Tom I. Lublin.
- BLACK, M. (1962). *Models and Metaphors*. New York.
- CROFT, W. – CRUSE, A. (2004). *Cognitive Linguistics*. New York.
- ČERMÁK, F. (2010). *Lexikon a sémantika*. Praha.
- DRAAISMA, D. (2003). *Metafory paměti*. Praha.
- Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (1989). Praha.
- EVANS, V. – GREEN, M. (2006). *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh.
- FAUCONNIER, G. (1994). *Mental Spaces*. Cambridge.
- FAUCONNIER, G. – TURNER, M. (2003). *The Way we think*. New York.
- GRZEGORCZYKOWA, R. (2004). Vnímání čichem a jeho označování v polském jazyce. In: *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha.
- GRZEGORCZYKOWA, R. – WASZAKOWA, K., eds. (2000). *Studia z semantyki porównawczej: nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*. Warszawa.
- HAUPTOVÁ, Z. – VEČERKA, R. (2004). *Staroslověnská čítanka*. 2. vydání. Praha.
- HAVLOVÁ, E. (2010). *České názvy savců: historicko-etymologická studie*. Praha.
- HLADKÁ, Z. (2000). *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech: k sémantickému tvoření lexikálních jednotek v nářečích*. Brno.
- CHYZ, V. (1999) *Metafory v politice*. Praha.
- KOMÁREK, K. (2000). *Osobní jména v českých biblích*. Olomouc.
- KOMÁREK, K. (1995). *Slovo trvalé útěchy*. Praha.
- KÖVECSES, Z. (2010). *Metaphor /A Practical Introduction/*. Oxford.
- LAKOFF, G. (2004). *Don't think of an elephant!: know your values and frame the debate: the essentials guide for progressives*. White River Junction.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago.
- LAKOFF, G. (2002). *Moral politics: how liberals and conservatives think*. Chicago.
- LAKOFF, G. (1987). *Women, fire, and dangerous Things: what categories reveal about the mind*. Chicago.
- MACHEK, V. (1968). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- NĚMEC, I. (1980). *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha.
- NĚMEC, I. (2009). *Práce z historické jazykovědy*. Praha.
- PRACH, V. (1998). *Řecko-český slovník*. Praha.
- PROCHÁZKOVÁ, I. (2011). *Hospodin je král. Starozákonní metafora ve světle kognitivní lingvistiky*. Praha.
- REJZEK, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Voznice.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (2010). *Vybraná slovesa pohybu v češtině /studie z kognitivní lingvistiky/*. Praha.

- Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae* (1958–1997). Praha.
- SOKOL, J. (2004). *Člověk a náboženství: proměny vztahu člověka k posvátnému*. Praha.
- SOKOL, J. (1996). *Čtení z Bible: Výběr textů ze Starého a Nového zákona*. Praha.
- SOKOL, J. (2010). *Etika a život*. Praha.
- SOKOL, J. (2002). *Filosofická antropologie: člověk jako osoba*. Praha.
- SOKOL, J. (2007). *Malá filosofie člověka; a Slovník filosofických pojmů*. Praha.
- SOKOL, J. (2008). *Zůstat na zemi. Rozhlasové rozhovory o biblických textech vedl s autorem Petr Vaňura*. Praha.
- STACHOVÁ, J., ed. (1990). *Úloha metafory ve vědeckém poznání a vyjadřování*. Praha.
- TOKARSKI, R. (1984). *Struktura polaznaczeniowego (studia językoznawcze)*. Warszawa.
- TURNER, M. (2005). *Literární mysl: o původu myšlení a jazyka*. Brno.
- VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. – ŠLÉDROVÁ, J. (2005). *Co na srdci, to na jazyku*. Praha.
- VAŇKOVÁ, I. (2007). *Nádoba plná řeči: člověk, řeč a přirozený svět*. Praha.
- VEČERKA, R. a kol. (2006). *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Praha.
- VEPŘEK, M. (2006). *Česká redakce církevní slovanštiny z hlediska lexikální analýzy*. Olomouc.
- ŽVÁČEK, D. (1980). *K některým obecně teoretickým a metodologickým aspektům lingvistické interpretace metafory /zejm. metafory básnické řeči/* [autoreferát kand. dis.]. Olomouc.

On the metaphors in *Codex Marianus* from the cognitive point of view

The author attempts to verify the methods of cognitive linguistics via analysis of metaphors found in the Gospel of Matthew of the *Codex Marianus*. The study examines the nature of the source domains of metaphorical concepts and presents possible partial conclusions. Within the individual domains the author takes into account etymology, anthropology and historical sociolinguistics.

PhDr. Lukáš Zábranský, Ph.D.
Katedra českého jazyka a literatury
Pedagogická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
50003 Hradec Králové III
lukas.zabransky@email.cz